

AZ ÉRTÉKVEZÉRELT ÉLET SZEREPE AZ ÖKOLÓGIAI LÁBNYOM CSÖKKENTÉSÉBEN

CSUTORA MÁRIA – ZSÓKA ÁGNES

Boldog és elégedett életet élni, miközben a Föld ökológiai korlátain belül maradunk: ez századunk egyik legfőbb kihívása. A spiritualitás életünket anyagi és nem-anyagi értelemben is befolyásolja, így hatást gyakorol a természeti környezettel kapcsolatos viselkedésünkre és fogyasztási szokásaink környezetterhelésre is. Cikkünk célja az értékvezérelt élet és az ökológiai lábnyom¹ közötti kapcsolat feltárása.

1. BEVEZETÉS

Jó életminőség, boldog és elégedett élet biztosítása a Földön, miközben növekvő népességgel, ökológiai korlátokkal és növekvő fogyasztói elvárásokkal szembesülünk – ez jelentős kihívás az emberiség számára napjainkban. Hiedelmeink az élet mély értelméről hatással lehetnek arra, mekkora valószínűséggel tudunk megfelelni ennek a kihívásnak. A spiritualitás olyan témakör, amely egyre nagyobb fontossággal bír a tudományos kutatásban. Az egészségügyi, orvosi szaklapok számos cikke foglalkozik a spirituális hiedelmeknek a gyógyulás elősegítésében és az élet-tartam meghosszabbításában játszott szerepével [ld. Tanyi 2002]. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy az emberek hiedelmei mind a fizikai állapotra, mind a szubjektív jóllét érzékelésére közvetlen hatást gyakorolnak. Számos, megkérdésezésen alapuló empirikus felmérés igazolja, hogy a vallásos emberek boldogabbak és elégedettebbek, mint azok, akik nem hisznek valamilyen felsőbb, természetfeletti, egységesítő erő létezésében. Feltételezhetjük, hogy a spirituális hiedelmek a természeti környezettel és az ökológiai hatásokkal kapcsolatos hiedelmeinket is befolyásolják. Jelen cikk célja a spiritualitás és az ökológiai hatások közötti kapcsolat feltárása – elméleti és gyakorlati síkon egyaránt. A fogalmak értelmezése után összefoglaljuk a boldogság, az étellel való elégedettség és a spiritualitás irodalmának legfontosabb megállapításait. Ezt követi az empirikus kutatáshoz készített konceptuális keret bemutatása, majd a hipotézis tesztelésére szolgáló, 2010-ben Magyarországon végzett reprezentatív lakossági felmérés eredményeinek ismertetése.

1 Az ökológiai lábnyom segítségével a globális ökoszisztéma által nyújtott ökológiai szolgáltatásokat egyetlen közös mértékegységben tudjuk kifejezni. Egy ország ökológiai lábnyoma az a területigény, amely az adott népességet adott életszínvonalon és az adott technológiai szintet feltételezve végtelen ideig képes lennéltartani. Az összes elfogyasztott erőforrás megtermeléséhez és az összes megtermelt hulladék lerakásához szükséges terület mutatja, és globális hektárban mérjük. A mutatóról részletesen lásd Csutora [2011], Szigeti-Tóth [2014], Szigeti et al. [2013] és Kocsis [2010].

2. A SPIRITUALITÁS ÉRTELMEZÉSE

A spiritualitás fogalma szűkebben és tágabban is értelmezhető, jelentheti a hagyományos értelemben vett vallásosságot, vagy kiterjesztve az értékvezérelt életvitelt. Bármelyik definícióból indulunk ki, a spiritualitás következményekkel járhat az ember és a természet kölcsönhatására, így az életmódunkból következő ökológiai lábnyomra nézve is. Jelen cikk a definícióknak megfelelően igyekszik feltárni a kölcsönhatás hátterében álló tényezőket, vizsgálja a lehetséges hatásokat, és reprezentatív lakossági minta felhasználásával a gyakorlatban is teszteli az elméleti feltételezések valóságtartalmát.

Bouckaert és Zsolnai [2011:7] az Európai SPES (Spirituality in Economics and Society) Fórum meghatározását használják:

„A spiritualitás az emberek sokféle formában megvalósuló, az élet mély értelmének megtalálására irányuló kereső magatartása, amely összeköti az embereket a többi létezővel és 'Istennel' vagy a 'Végső Valósággal' ... Más szavakkal, a spiritualitás a belső identitás, a kapcsolódás, és a transzcendencia keresése”.

Mitroff és Denton [1999] szerint a spiritualitásnak (legalább) két szükséges eleme van. Először, a spiritualitás annak vágya vagy szükséglete, hogy az ember értelmet és célt találjon az életében, azért, hogy integrált, teljes életet élhessen. Másodszor, a spiritualitás magában foglalja egy, az egész világegyetemet ellenőrzése alatt tartó felsőbb hatalomba, létezőbe vagy erőbe vetett hitet.

A spiritualitás – szűkebb értelmezésében – mérsékelheti az ökológiai hatásokat azáltal, hogy csökkenti az egyének a fogyasztásra és a tömegmarketing által alkotott trendek követésére irányuló vágyát. Egy olyan személy számára, aki „integrált, teljes életet” él, az anyagi jólét növelése kisebb jelentőséggel bír. Az ilyen beállítottságú egyének nem feltétlenül érzik szükségét, hogy anyagi jólétük kimutatásával érzékeltessék státuszukat és fontosságukat. Ésszerűen feltételezhető egy közvetett hatás a spiritualitás és az alacsonyabb ökológiai lábnyom között.

A spiritualitás fogalmát gyakran tágabb értelemben használják, mint ahogyan Mitroff és Denton [1999] meghatározásában szerepel. Például Tanyi értelmezésében [2002: 506]:

„A spiritualitás értelem és cél keresése az egyén életében, amelynek lehet, de nem feltétlenül van vallásos kötődése. Kapcsolatot jelent az egyén önmaga által választott és/vagy vallásos hiedelmeivel és azokkal a gyakorlatokkal, amelyek értelmet adnak az életnek, ami által inspirálják és motiválják az egyéneket, hogy optimális létállapotukat elérjék. Ez a kapcsolat hitet, reményt, békét teremt és erőt ad a cselekvéshez. Eredményei az öröm, másoknak és önmagunknak való megbocsátás, a nehézségek és a halandóság tudatosulása és elfogadása, a fizikai és érzelmi jóllét egy emelkedettebb érzése, valamint a létezéssel járó gyengeségeken való felülemelkedés képessége”.

Ebben az értelemben a környezettudatos értékek megvallása és a környezettudatos cselekvésre való hajlandóság önmagában a spiritualitás egy formájának tekinthető, még abban az esetben is, ha hiányzik egy felsőbb hatalom vagy erő létezésébe vetett hit.

A szerzők azt a hipotézist vizsgálják, mely szerint – függetlenül a spiritualitás szűkebb vagy tágabb értelmezésétől – a spiritualitás felé nyitott emberek életmódja kisebb ökológiai lábnyommal jellemezhető.

3. BOLDOGSÁG, ÉLETTEL VALÓ ELÉGEDETTSÉG, SPIRITUALITÁS – SZAKIRODALMI ÖSSZEFOGLALÓ

A fogyasztói társadalom terjedésével és a GDP folyamatos növelésére való törekvéssel párhuzamosan egyre jelentősebbé válik a kérdés: milyen mértékben járul hozzá az anyagi javak előállításával teremtett jólét a társadalom és az egyének jóllétéhez, boldogságához, élettel való elégedettségéhez. Az anyagi jólét megteremtésének, biztosításának háttérében eredetileg a boldog társadalom létrehozásának szándéka állt [Smith 1776]. Easterlin 1973-ban rámutatott, hogy az USA-ban a nemzet átlagosan érzékelt boldogságszintje nem változott, nem növekedett az évek során, az egy főre jutó GDP jelentős, folyamatos növekedése ellenére sem. Mikroszinten ugyanakkor pozitív korrelációt tudtak kimutatni az egyének jövedelme és érzékelt boldogságszintje között [a téma részletes összefoglalását adja Oswald, 1997].

Számos közgazdász próbált magyarázattal szolgálni e kettős jelenségre [szakirodalmi áttekintést ad Easterlin, 2001]. Nemrégiben Veenhoven és Hagerty [2006: 421] arra az eredményre jutottak, hogy „a boldogság enyhén emelkedett a gazdag országokban és jelentősen abban a néhány szegény országban, amelyekre a megfelelő adatok rendelkezésre állnak az elemzéshez”. Bjørnskov és társai [2008: 317] azt állítják, hogy „miközben az aktuális GDP növekedés nem befolyásolja a jóllét trendjeit, a GDP ugrásszerű megnövekedése igen. Emellett, ha egy országban a GDP és a kormányzati kiadások gyorsabban nőnek, mint a szomszédos országokban, az pozitív trended eredményez az élettel való elégedettségben.” Headey et al. [2008] állítása szerint a gazdasági körülmények jóval erősebben befolyásolják az egyéni boldogságot, mint ahogy azt korábban gondolták. Lelkes [2003] kutatása szerint a pénz boldogít, de „nem kizárólagos és nem a legfontosabb meghatározója az egyéni boldogságnak” [id. mű: 383]; a nem monetáris jellegű tényezők (foglalkoztatási helyzet, családi állapot, vallásgyakorlás, etnikai hovatartozás stb.) szerepének fontossága megkérdőjelezhetetlen. Kutatási eredményei szerint a gazdagok boldogabbak, de a modell magyarázó ereje mindössze 8%. A kulturális jellemzők – úgymint individualizmus versus kollektívizmus, illetve az egyének függetlenségre vagy kölcsönös függőségre való hajlama – tovább árnyalják a képet [Kim et al. 2003]. A vita folytatódik.

Ezzel párhuzamosan a pszichológusok is figyelmeztetnek arra, hogy az anyagi jólét és a boldogság közötti kapcsolat korántsem egyértelmű [Kasser–Ryan 1996, 2001; Nickerson et al. 2003]. Kasser et al. [1995], Kasser és Ryan [1996], Ryan et al. [1999] azzal érvelnek, hogy a belső célokkal és motivációval rendelkező emberek szubjektív jólléte magasabb, mint azoké az egyéneké, akiknek magatartását külső hajtóerők alakítják [ld. még Rijavec et al. 2006]. Rámutatnak továbbá a külsőnek tekinthető anyagi, pénzügyi célok követésének potenciálisan romboló természetére. Egy nagymintás, reprezentatív empirikus felmérés alapján Martos és Kopp [2012: 566] kimutatták, hogy miközben a külső célok elérésére való koncentráció növelheti az egyén boldogságát és elégedettségét rövid távon, hosszú távon az ember nagy árat fizethet ezért. Az egyén „életének értelme” tekintetében úgy találták, hogy a külső aspirációk, várokozások a boldogság alacsonyabb szintjeivel korreláltak. Ezzel szemben a belülről táplálkozó életcélok támogatják a magasabb jólléti szint elérését. Kasser [2002] egyértelmű kapcsolatot fedezett fel a célok „természete” (materiális vagy nem-materiális jellege) és a szubjektív jóllétben bekövetkezett változások között. Az erősen materiális természetű célokban elért jelentős előrelépés szinte jelentéktelen mértékű pozitív változást eredményez a szubjektív jóllét érzésében, miközben a nem-materiális célokban elért előrelépés a szubjektív jóllétet hatalmas mértékben növeli. Diener

és Oishi [2000] kutatása arra az eredményre jutott, hogy a materialista beállítottságú emberek sokkal kevésbé elégedettek az életükkel, mint azok, akik a szeretetnek tulajdonítanak elsődleges fontosságot. Ezek az eredmények meglehetősen egybevágóak Kasser [2002] megállapításaival.

A boldogság közgazdaságtana, a szubjektív jóllét pszichológiai elmélete és az ökológiai lábnyom mérése közkedvelt tudományos kutatási területek napjainkban, bár összekapcsolásuk még gyerekcipőben jár az irodalomban. A szerzők korábbi kutatása [Csutora 2012] egyértelműen igazolja, hogy a fenti területek egységesítésének, a közös pontok megtalálásának van értelme, és termékeny talajt tud biztosítani további kutatások számára. A jövedelemre és a társadalmi jólétre vonatkozó mutatószámokat például célszerű lenne kombinálni az ökológiai lábnyom indikátoraival [Wackernagel et al. 2004]. A három indikátor közötti kölcsönhatásokat újra kell gondolni és tesztelni [ennek első kísérleteit ld. Csutora, 2012; Csutora–Zsóka, 2013; Kocsis, 2012; Kerekes, 2009].

A fenntartható fogyasztás fogalmát gyakran helyettesítik a környezettudatos fogyasztói magatartással. Brown és Kasser [2005] az ökológiailag felelős magatartás és a szubjektív jóllét közötti kapcsolatot vizsgálták. Eredményeik szerint az emberek, akik megpróbálják életüket az önkéntes egyszerűség elvei alapján élni, kisebb ökológiai lábnyommal bírnak és magasabb az élettel való elégedettségi szintjük. Az elemzett minta ugyanakkor meglehetősen kicsi, és nem reprezentatív a társadalomra nézve. A kutatás kimutatta, hogy *a belső érték orientáltság* az élettel való elégedettség magasabb szintjeihez vezet [ld. fentebb].

Veenhoven [2004: 1] szerint *„az elmozdulás a fenntartható fogyasztás irányába némi csökkenést eredményez az észlelt boldogságban, legalábbis átmenetileg, de elég boldogan tudunk élni luxusfogyasztás nélkül is”*. A szerző azt is megállapította, hogy Hollandiában azok az emberek, akik nagy mennyiségű energiát használnak a mindennapi élet során, boldogabbak a többieknel, de a kapcsolat a két változó között meglehetősen gyenge, nagy szórással. Csutora [2014] úgy találta, hogy bár a „zöld” fogyasztóknak nem feltétlenül kisebb az ökológiai lábnyoma, mint az érdektelen ún. „barnáknak”, viszont az előbbieket egyértelműen boldogabbak, mint az utóbbiak. A jelek szerint a fogyasztás zöld módozatai hozzájárulnak a szubjektív jólléti szint növeléséhez, adott ökológiai lábnyom mellett. Igazolást nyert az is, hogy minden más tényező változatlansága mellett (*ceteris paribus*) az egyén életcéljai és értékei befolyásolják boldogságának szintjét. Az elemzés megállt ezen a ponton, nem haladt tovább az élettel való elégedettség, a boldogság, valamint a fogyasztás jellemzői közötti kapcsolatok azonosítása felé.

Zsolnai [2010: 2] szerint *„empirikus kutatások igazolják, hogy a spirituális tapasztalatok segítik a személyt saját szűk identitásán túllépni, képessé teszik a másokkal szembeni ösztönös empátia gyakorlására és perspektíváját kitágítják a nagy egész irányába.”*

A Martos-Kopp [2011] által is elemzett, korábban említett longitudinális, reprezentatív magyarországi lakossági felmérés szerint az erős vallásos érzések világos, szignifikánsan pozitív kapcsolatot mutatnak mind a boldogsággal, mind a spirituális egészségi állapottal [Székely, 2008]. Takács [2009] szerint az emberi kapcsolatok ápolása és a tudományokkal, művészetekkel való foglalkozás is hosszútávú boldogsághoz vezet.

Mindazonáltal, egy fogyasztói társadalomban nem egyértelmű, hogyan definiáljuk az egyéni életcélokat. A fogyasztói társadalom úgy fejlődött, hogy furcsa, „spirituális” kapcsolat alakult ki a fogyasztás és a „hit” között. Ahogyan Hankiss *„Az ezerarcú én”* című művében [Hankiss, 2005: 160] megfogalmazza:

„A hatalmas belső tér hétvégéink célpontja, mint ahogyan elődeinké volt a templom. A bevásárlóközpont a tökéletes emberi világ, a mi saját univerzumunk, belső és bensőséges tér, amelyet nemcsak a falak és a kupola véd, hanem a körbefutó galériák, kirakatok és üzletek is, melyek roskadásig vannak mindazzal, ami élvezetes, csábító, kényelmes és otthonos egy ember alkotta világban. A »látvány szakadatlan árama« veszi körül az embert színekből és fényekből szőtt védőszférával. Ebben a világban nincs hó és nincs ólmos eső, nincs zivatar és nincs aszály, nincs tél és nyár, nappal és éjszaka, semmi sem emlékeztet a fájdalmas múlandóságra”.

A kommunikáció, amely „a boldogság terminológiáját” a vásárlással és fogyasztással azonosítja, fokozatosan letereli az embereket a boldogság ösvényéről, hiszen ismeretes, hogy az öröm, a boldogság és az elégedettség mélyebb érzéseit nem elsősorban a külső körülmények határozzák meg. A javak megszerzése átmeneti örömeztést válthat ki és életben tartja a gazdaságot, de nem teremt hosszú távú boldogságot, mivel a folyamatot a végtelenségig kell ismételni (a termékek vásárlása okozta – pillanatnyi – boldogság minimális mértékű és rövid életű a legtöbb esetben). Az elégedett emberek nem jó fogyasztók. Gazdasági érdekeket szolgál, amikor az emberek ott keresik a boldogságot, ahol nem tudják megtalálni: az anyagi javak vásárlásában és birtoklásában. „A vágyak, amelyeket a fogyasztói társadalom ébreszt, sokak számára okoznak frusztrációt azok elérhetlensége miatt.” [Solt, 2006: 7]. Zsóka et al. [2013] magyar egyetemisták és középiskolások fogyasztói szokásait és környezettudatos magatartását vizsgálva arra jutottak, hogy a fogyasztói társadalom természetének, valamint a fogyasztás funkcióinak és hatásainak tudatosítása nagymértékben befolyásolja a hallgatók hozzáállását, vásárlói szokásait és elköteleződését a fenntarthatóság irányában.

Corral-Verdugo et al. [2011] a boldogság és a fenntartható fogyasztói magatartás közötti kapcsolatot vizsgálták. Kutatásukban a mértékletesség, a méltányosság, az altruizmus és a környezettudatos viselkedés bizonyultak a fenntartható fogyasztói magatartás legjobb előrejelzőinek, és ez a magatartás szignifikáns pozitív kapcsolatot mutatott a boldogsággal mint lehetséges pozitív belső következménnyel. Bouckaert et al. [2008: 23] szintén a mértékletességnek a fenntartható életmódra való pozitív hatását hangsúlyozzák és sikra szállnak amellett, hogy a gazdasági életben ismét teret nyerjen a mértékletesség koncepciója és gyakorlata. Állításuk szerint „bár a vallásos etikák számára a mértékletesség spirituális erény, a nem-vallásos etikák számára racionális erény a boldogság növelésének érdekében”. A spirituális alapú mértékletesség nagyon fontos, mivel „olyan racionális eredményekkel járhat, mint a környezetrombolás mérséklése, a társadalom szétzilálódásának megakadályozása, és a jövőbeli generációk kizsákmányolásának csökkentése.

A magyar társadalomra irányuló longitudinális, reprezentatív felmérésben Székely [2008] szignifikáns pozitív összefüggést talált a vallásos érzések erőssége és az egyén egészségi állapota között. Az eredmények szerint a konzisztens, mély, tradicionális értelemben vett vallásosság jelentősen hozzájárul a lelki egészséghez.

Csikszentmihályi [1993] rámutat, hogy a társadalomnak transzcendens személyiségekre van szüksége, akik a komplexitás egy magasabb fokát képesek elérni anélkül, hogy növelnék a rendezetlenséget; olyan személyiségekre, akik képesek egyszerre differenciált és integrált életet élni és a spiritualitás magas szintjét jelenítik meg. Érdekes módon Csikszentmihályi ezt a transzcendens és folyamatosan fejlődő személyiség koncepcióját forradalmian új, innovatív folyamatokkal kapcsolja össze, azt állítva, hogy az emberiség túlélése és további pozitív irányú (értsd: nem romboló) fejlődése érdekében alapvető, hogy törekedjünk a változatosság és a spiritualitás erősítésére.

4. A KUTATÁS ELMÉLETI KERETE

A szakirodalmi áttekintésre alapozva alakítottuk ki azt az elméleti keretet, amely empirikus elemzésünk alapját képezi. Feltételezésünk szerint a spirituális hittel rendelkező egyéneknél nagyobb vágy él arra, hogy jövedelmük növelését életcélként éljék meg. A spiritualitás rövid távon nem feltétlenül vezet a boldogság és az elégedettség magas szintjéhez, azonban hosszabb távon feltételezhetjük, hogy az értékvezérelt életet élő – belső inspirációk által motivált – egyének elégedettebbek az életükkel. Minthogy a legtöbb nagy vallásban érték a mértékletesség, ezért a spiritualitásnak az ökológiai lábnyom csökkentésében is hatást tulajdonítunk. Ez a hatás közvetlenül jelentkezik és független attól, hogy az egyén egyébként környezettudatos módon viselkedik-e vagy sem. Másik végletként jelentkezik a spiritualitás teljes elutasítása, ami rövid távon magasabb jövedelem elérését, valamint ennek megfelelő, rövid távra szóló elégedettséget és boldogságot kínál, de hosszabb távon csökkenti az élet értelmében való hitet, így az élettel való elégedettséget is, miközben a magasabb fogyasztási szint miatt gyorsítja az ökológiai degradációt. Az 1. táblázat a spiritualitás különböző formái és a környezetbarát cselekvés közötti kapcsolatot mutatja be. A materializmus – mint a spiritualitás hiánya – teszi teljessé a képet.

1. táblázat: A spiritualitás és a környezetbarát cselekvés kapcsolata

Vallás: a spiritualitás hagyományos formája	Értékvezérelt ateizmus: jót tenni	„Maga módján hívő” – személyre szabott hit	Materializmus: a javak fontosabbak, mint a „Jó”
A tradicionális egyházak által megszabott szabályok követése	A társadalom egy sejtjeként másokért való tenni akarás és cselekvés	A vallás akkor van jelen a csoport életében, ha szükségét érzi	Hedonizmus és ateizmus
Egyszerű élet, amely értéket képvisel a legtöbb vallásban. Ez az ökológiai hatások szempontjából kedvező.	Altruista viselkedés, amelynek egyik formája lehet a környezettudatos magatartás.	Esetlegesen altruista cselekvés, pl. környezettudatosság.	Az öröm elsődleges forrása az anyagi lét. Rombolóan hat a természeti környezetre.

Forrás: saját szerkesztés

Feltételezzük, hogy a tágabb értelemben vett spiritualitás magában foglalja a környezettudatos cselekvést, és kisebb ökológiai lábnyomot eredményező életvitelhez vezet, mint a materializmus. Az „értékvezérelt élet” kifejezést a tágabb értelemben vett spiritualitás szinonimájaként használjuk a továbbiakban, amely az egyén által elfogadott értékek követését és a belső morális irányítást alapján való cselekvést jelenti. A materializmus ennek ellentéte, anyagi motivációjú cselekvést jelöl, amely feltételezésünk szerint nagyobb környezetterheléssel jár, mint a morális alapú, értékvezérelt élet. Kutatásunk során a következő hipotézisekkel élünk, amelyeket empirikusan is teszteltünk:

a. A vallást gyakorló emberek kisebb ökológiai lábnyommal, ugyanakkor magasabb szubjektív jólléti szinttel rendelkeznek (mind a boldogság, mind az elégedettség vonatkozásában), mint a magyar átlag. A vallásos értékrend szubjektív jóllétre gyakorolt pozitív hatását már számos kutatás kimutatta, ugyanakkor az ökológiai lábnyomra gyakorolt hatását eddig még nem vizsgálták.

b. A nem vallásos, de értékvezérelt egyének szubjektív jólléte is magasabb, bár ökológiai lábnyoma nem feltétlenül alacsonyabb, mint az átlag. Az értékvezérelt életmódot a cikkben annak egyik megnyilvánulási formája, a környezettudatosság tekintetében vizsgáljuk.

c. A materialista szemléletű emberek boldogabbak, de kevésbé elégedettek az életükkel és ökológiai lábnyomuk jelentősen meghaladja a magyar átlagot.

5. SPIRITUALITÁS ÉS ÉLETVITELI MINTÁZATOK MAGYARORSZÁGON – AZ EMPIRIKUS ELEMZÉS EREDMÉNYEI

A cikk egy lépéssel tovább megy az eddigi kutatásoknál és felteszi a kérdést, hogy (a) az értékrend és a spiritualitáshoz való viszony, (b) a szubjektív jóllét és (c) az ökológiai lábnyom között felfedezhető-e kapcsolat Magyarországon. A kérdőív az életmódra, a fogyasztási szokásokra, az ökológiai lábnyomra és a spiritualitáshoz való viszonyulásra vonatkozó kérdéseket tartalmazott, továbbá rákérdezett a fenntarthatóság irányába mutató magatartási mintákra és attitűdökre.

5.1. AZ EMPIRIKUS KUTATÁS MÓDSZERTANA

A kutatás országos felmérésen alapul, amelyben 1012, 18 év feletti válaszadó szerepel. A minta kor, nem, képzettség és a település jellege szerint reprezentatív. A lekérdezést a TÁRKI hajtotta végre. Az adatok felvételezése személyes megkérdezés útján történt, és az Omnibusz felmérés keretei között zajlott. Az Omnibusz felmérés előnye, hogy többféle témájú kérdéscsoportot tartalmaz, a kérdezőbiztos (és ezáltal a megkérdezett) sem ismeri a kérdőív célját, így nem vélelmezhető „helyes válasz”, kiküszöbölhető – vagy legalábbis jelentősen csökken – ez a fajta torzító hatás a válaszadásban. A mintavétel során először a településeket választották ki, majd véletlen sémamódszerével azonosították a megkérdezett háztartást. A válaszadó kiválasztása az egy háztartáson belül élők közül a Leslie Kish kulcs alkalmazásával történt [Kish 1949, 1965].

A kérdőív kérdéscsoportokat tartalmazott az ökológiai lábnyom mérésére (étrend, energiafelhasználás, utazási szokások, háztartási kiadások), a szubjektív jóllétre (boldogság és elégedettség), a spiritualitáshoz való viszonyra vonatkozóan (vallásos-e, vallásgyakorlás módja, legfontosabb prioritások az életében, környezettudatosság) [Csutora et al. 2011 és Zsóka, 2011]. A spiritualitáshoz való viszonyulást tehát közvetlen és közvetett kérdésekkel is közelítettük.

Kutatásunk a magyar társadalomra vonatkozóan reprezentatív, ezért erre a kultúrára vonatkozóan le elsősorban következtetések. Az elemzés lehetőséget ad a szubjektív jóllét, spiritualitás és az ökológiai lábnyom között megfigyelhető tendenciák vizsgálatára, de ok-okozati összefüggéseket elhamarkodott volna felállítani. A szubjektív jóllétet vizsgáló tanulmányoknál általában felmerül, milyen mértékben képesek az egyének megbízható módon meghatározni boldogságuk és

élettel való elégedettségük szintjét. A szubjektív jóllét mégis közvetlen kérdésekkel közelíthető meg legjobban, és az így kapott válaszokból a fő tendenciák körvonalazódnak.

A vallással kapcsolatos kérdések érzékenyen érinthetnek egyeseket. Itt a válaszadás megtagadása jelentős volt, és más kérdésekből arra lehet következtetni, hogy a válaszadás elutasítása nem véletlenszerűen jelentkezett, hanem inkább a bizonytalan-ateista csoportnál lehetett gyakoribb. A választ megtagadók jellemzőit külön is elemeztük.

A kérdőíves felmérések torzításainak csökkentése céljából a szerzők a környezeti hatások mérésére objektív és számszerűsíthető indikátort alkalmaztak (ökológiai lábnyom). Az ökológiai lábnyom meghatározása tényleges hatásokon (karbon lábnyom az energiaszámlák alapján, élelmiszer lábnyom az étrend alapján, mobilitás lábnyom a közlekedési kiadások alapján) alapult, nem pedig attitűd jellegű kérdéseken. A kérdőívbe kontrollkérdéseket is beépítettünk (pl. környezettudatos cselekvés – jövőbeli hajlandóság környezettudatos cselekvésre).

A keresztátlás elemzést kiegészítette egy regressziós elemzés is, ahol az értékrend alapján képzett csoportokra külön-külön vizsgáltuk a jövedelem és szubjektív jóllét kapcsolatát.

5.2. A SPIRITUALITÁS ÉS AZ ATEIZMUS FORMÁI

A következőkben az empirikus felmérés eredményeit összegezzük. Az *élettel való elégedettséget és a boldogságot befolyásoló tényezők* rámutatnak, hogy a szubjektív jóllét és a jövedelem kapcsolata nem egyszerű lineáris összefüggés. Bár az élettel való elégedettség és a jövedelem között kimutatható pozitív asszociáció, a boldogság és a jövedelem között nincs szignifikáns kapcsolat. Míg az élettel való elégedettségünk – amely tükrözi elvárásainkat is – függ a jövedelmi szintünktől, addig boldogságunkra ez kevésbé igaz. A munkanélküliség erősen csökkenti mind az elégedettség, mind pedig a boldogság szintjét. A társadalmi kirekesztettség érzése a boldogság szintjét csökkenti erősen. Az élettel való elégedetlenség és a boldogtalanság legerősebb indikációja a rossz párhelykapcsolat. Akik ettől a problémától szenvednek, azok nagyon alacsonynak értékelték mind az elégedettségüket, mind pedig a boldogságukat (előbbit átlagosan 3,29-re, utóbbit 3,57-re a 10-es skálán). Annak ellenére, hogy a párhelykapcsolat nem anyagi természetű szükségletet elégít ki, az elégedettség mértékére is erős hatással van. Az alapvető társadalmi szükségletek kielégítetlensége ma nagyobb mértékű szubjektív jóllét csökkenést okoz a magyar társadalomban, mint a rossz pénzügyi helyzet. Azok a válaszadók, akik bevallásuk szerint egyik problémától sem szenvednek, szignifikánsan boldogabbak voltak (7,2-es átlag), és az elégedettségük is szignifikánsan magasabb volt (6,83), mint az átlag. A teljes mintára jellemző, hogy az élettel való elégedettség átlagos szintje alacsonyabb (4,83), mint a boldogságé (5,72).

A fenti eredmények alátámasztják a nem anyagi tényezők fontos szerepét a boldogság szintjének meghatározásában, és ugyanezek a tényezők – kisebb mértékben – az elégedettségre is hatással vannak.

A korábban ismertetett elméleti keretnek megfelelően a 2. táblázat a *mintá tényleges eloszlását mutatja a spiritualitás és az ateizmus különböző formái között*.

2. táblázat: A spiritualitás és ateizmus formái a mintában

Hagyományos spiritualitás, vallásosság	„A magam módján” típusú spiritualitás	Ateizmus		Nem tudja, vagy megtagadta a válaszadást
Valamelyik tradicionális egyház szabályainak követése (10,4%)	Isten jelen van, amikor szükségem van rá. A spiritualitás domináns módja (54%)	Nincs Isten (26,7%)		(8,9%)
		Értékvezérelt ateizmus, törekvés a jóra Isten nélkül, cselekvés másokért	Materializmus, hedonizmus, előtérben az anyagi javak	

Forrás: saját szerkesztés

A tradicionális egyházi tanításokat követők a magyar népességnek mintegy 10%-át teszik ki, míg a legtöbben a maguk módján vallásosnak vallották magukat. Az ateista csoporton belül az értékvezérelt ateistákat szám szerint nem tudtuk elkülöníteni a materialistáktól a kérdőív alapján. Az egyetlen alcsoport, amelyet értékvezérelt ateistaként tudtunk definiálni, a „zöld ateisták”, vagyis a környezettudatos ateista csoport, amely a teljes minta 4,7%-át tette ki (az ateista csoportnak pedig 17,5%-át).

5.3. A VÁLASZADÓK KLASZTEREI A SPIRITUALITÁS ÉS A KÖRNYEZETTUDATOSSÁG ALAPJÁN

A klaszterezés kétlépéses klaszterelemzés (Two-step Cluster Analysis) technikájára épült, amely alkalmas kategorikus szintű és arányskálán mért változók együttes kezelésére. A kétlépéses klaszterelemzés a hierarchikus klaszterezés egyik válfaja. A klaszterek számát automatikusan generálja és alkalmas nagy adatbázisok elemzésére is. Az elemzés feltétele, hogy az arányskálán mért változók eloszlása normális, a kategorikus változóké pedig multinomiális legyen, bár az empirikus eredmények azt mutatják, hogy a módszer meglehetősen robusztus az ezen feltételektől való eltérés esetén is. Az outlierok kiszűrését követően (anomália index >2) az ökológiai lábnyom mutató közelíti a normális eloszlást.

A klaszterelemzéssel kapott csoportok a 3. táblázatban a spiritualitás formái és a környezettudatos cselekvés alapján kategorizálva szerepelnek összefoglalóan. A táblázat bemutatja, mekkora a szubjektív jóllét és a környezetterhelés nagysága az egyes csoportokban az átlaghoz viszonyítva. „Környezettudatosnak” azokat tekintjük, akik a felsorolt 8-ból legalább 4 környezettudatos tevékenységet gyakoroltak az elmúlt hónapban, „érdekteleneknek” pedig azokat nevezzük, akik semmiféle környezettudatos cselekvést nem gyakoroltak. Az átlagosakat (1-3 környezettudatos cselekvési forma) szándékosan nem szerepeltettük, hogy ily módon emeljük ki a két véglet mutatói közötti különbséget.

A „maga módján vallásos” csoport bizonyos szempontból a hagyományos értelemben vallásos csoporthoz, míg más szempontból az ateista csoporthoz hasonlít. Az ide tartozó válaszadók

környezetvédelmi aktivitás tekintetében a hagyományosan vallásos csoporthoz állnak közel, vagyis érzékenyek a spiritualitás tágabban értelmezett formáira. Ökológiai lábnyomuk ugyanakkor a nem vallásos csoporthoz hasonlóan átlag feletti. Ez azt jelenti, hogy cselekvés-eredmény szakadék jellemzi tevékenységüket [Csutora 2012b, 2014]. A magas szintű környezettudatos cselekvés eredménye nem jelentkezik az ökológiai lábnyom csökkenésében. Élettel való elégedettségük, boldogságuk és jövedelmük átlagos szintje a másik két csoport között van. Ez a legnagyobb elemszámú klaszter, a magyar lakosság döntő részét teszi ki (N=549, miközben N=105 a hagyományos értelemben vallásosok esetében, és N=270 nem vallásos). A válaszadók tehát általában szükségét érzik a spiritualitás valamilyen formájának, és hajlandók altruista módon cselekedni; ennek formája rugalmas, az igényeikhez igazítják.

3. táblázat: A válaszadók jellemzői a környezettudatos cselekvés és a spiritualitás különböző formái alapján

		Környezettudatos magatartás	
		érintetlen	környezettudatos
A spiritualitás formája	vallásos	Az átlagnál boldogabb és elégedettebb, miközben fogyasztói magatartása mértékletes, így az átlagosnál alacsonyabb az ökológiai lábnyoma.	
	„a maga módján” vallásos	Átlagosan boldog és elégedett; fogyasztása mértékletes; átlagos vagy alacsonyabb az ökológiai lábnyoma.	Boldogabb az átlagnál, átlagosan elégedett, és átlagos az ökológiai lábnyoma.
	ateista	Az átlagosnál kevésbé boldog és kevésbé elégedett; magas az ökológiai lábnyoma.	Boldogabb az átlagnál, átlagosan elégedett, és átlagos az ökológiai lábnyoma
	a vallásban bizonytalan	Átlagosan elégedett és átlagosan boldog; átlagos az ökológiai lábnyoma.	

Forrás: saját szerkesztés

Várakozásainkkal ellentétben a materialista ateista csoport sem nem boldog, sem nem elégedett, miközben ökológiai lábnyoma igen magas. A spirituális értékek elutasítása – úgy tűnik – egyéni szempontból általában nem kifizetődő, hiszen negatív az asszociáció a szubjektív jóléttel. Ugyanakkor ennek az életformának a környezeti terhelése a legmagasabb az összes csoport közül.

6. KÖVETKEZTETÉSEK

Zsolnaival [2010] egyetemben a szerzők is úgy találták, hogy a spiritualitás segít az embereknek abban, hogy túllépjenek egyéni korlátaikon és cselekvéseikbe beépítsék a magasabb szintű érdekeket is. Azok, akik akár hagyományos értelemben, akár a maguk módján vallásosnak vallották magukat, lényegesen több környezettudatos cselekvési formát valósítottak meg mindennapjaikban, mint a nem vallásosak. Ez alól mindössze az idősebb vallásos emberek kivételek, akik mértékletesen élnek, de nem környezettudatosak. A vallásukat gyakorlók általában boldogabbak és elégedettebbek is, ami egybecseng más tanulmányok megállapításaival. Ehhez hasonlóan a környezettudatos emberek boldogabbak és elégedettebbek is, mint a nem környezettudatosak, ami összhangban van azzal, hogy a környezettudatosság mint értékvezérelt cselekvési forma a tágabban értelmezett spiritualitás egyik megnyilvánulási formájának tekinthető.

A környezettudatosan cselekvő értékvezérelt ateisták az átlagnál boldogabbak. Ökológiai lábnyomuk azonban nem különbözik szignifikánsan az átlagtól, ami azt jelzi, hogy a nem tudatos szinten működő, habituális fogyasztási szokásaikban az uralkodó fogyasztói társadalom normáit követik.

Sajátos figyelmet igényel a magát a „maga módján” vallásosnak valló réteg, mivel ez teszi ki a magyar társadalom többségét. Habár környezettudatosság szempontjából inkább a tradicionálisan vallásos réteghez hasonlítanak, környezetterhelés tekintetében nem különböznek az értékvezérelt ateistáktól. Ökológiai lábnyomuk általában meghaladja a tradicionálisan vallásos csoportét. A materialista-hedonista csoport meglepő módon még boldogság tekintetében sem éri el az átlagot, holott ezt a csoportot jellemzi a legmagasabb ökológiai lábnyommal járó fogyasztási minta. A hedonista-materialista életvitel, amely az anyagi gazdagság növelésére irányul, paradox módon nem javítja, hanem rontja a szubjektív jóllétet, miközben környezeti terhei igen jelentősek.

Empirikus eredményeink igazolják, hogy a spiritualitás formájának nemcsak abban lehet szerepe, milyen a szubjektív jóllétünk, hanem abban is, hogy ezt a jólléti szintet mekkora ökológiai terhelés mellett érjük el. A kérdés további vizsgálatokat érdemel. Érdekes módon a hagyományos vallásos értékrend követése hatékonyabbnak bizonyult az alacsony ökológiai lábnyom elérésében, mint a környezettudatos magatartás. Ennek valószínűleg az az oka, hogy tudatosan csak fogyasztásunk és cselekvési mintáink kis részét befolyásoljuk, míg fogyasztásunk nagy része habituális, rutinszerű, nem tudatos mintákat követ. Bár a környezettudatosság hat a tudatos választásokra, érintetlenül hagyja a habituális cselekvési formákat. A spiritualitás hagyományos formái – amelyekben általában értékként jelenik meg a visszafogott életvitel és a túlzott fogyasztás elutasítása – valószínűleg érintik a habituális cselekvés mélyebb rétegeit is, így kisebb környezeti terheléshez vezetnek.

A spiritualitás teljes elutasítása hozzájárulhat a környezet degradációjának gyorsulásához, miközben a szubjektív jóllétre is negatívan hat. Kultúránk értéksemleges a spiritualitás szempontjából, az egyénre bízva, milyen értékrendet követ. A fogyasztói társadalmat és kultúrát támogató médiahatás ugyanakkor kedvezőtlen az értékvezérelt cselekvési minták szempontjából. Kultúránk egyik legnagyobb kihívása az, hogyan biztosítsa a társadalomnak boldog és elégedett életet az ökológiai korlátok között.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást az OTKA 105228 projekt támogatta.

HIVATKOZÁSOK

- Bouckaert, L. – Opdebeeck, H. – Zsolnai, L. (2008): „Why Frugality?”, In: Bouckaert, L. – Opdebeeck, H. – Zsolnai, L. (eds), *Frugality: Rebalancing Material and Spiritual Values in Economic Life*, Peter Lang, Oxford, 3-23
- Bouckaert, L. – Zsolnai, L. (2011): “Spirituality and Business”, In: Bouckaert, L. and Zsolnai, L. (eds.), *The Palgrave Handbook of Spirituality and Business*. Palgrave Macmillan, 3-10
- Böhnke, P. (2005): *First European Quality of Life Survey: Life satisfaction, happiness and sense of belonging*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, http://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef0591en_0.pdf Letöltve: 2016.10.11.
- Brown, K.W. – Kasser, T. (2005): “Are Psychological and Ecological Well-being Compatible? The Role of Values, Mindfulness, and Lifestyle” *Social Indicators Research*. 74: 349-368
- Corral-Verdugo, V. – Mireles-Acosta, J. – Tapia-Fonllem, C. – Fraijo-Sing, B. (2011): “Happiness as Correlate of Sustainable Behavior: A Study of Pro-Ecological, Frugal, Equitable and Altruistic Actions That Promote Subjective Well-being” *Human Ecology Review*, 18 (2): 96-104
- Csikszentmihályi M. (1993): *The Evolving Self: A Psychology for the Third Millenium*. New York: Harper Collins
- Csutora M. (2014): “Összegződnék-e az egyéni törekvések?: A cselekvés és az eredmény közötti szakadék problémája” *Közgazdasági Szemle* 61 (5): 609-625
- Csutora M. (2011): “Az ökológiai lábnyom számításának módszertani alapjai” In: Csutora M. (szerk.): *Az ökológiai lábnyom ökonómiaja*. Aula, Budapest.
- Csutora M. (2012): “Happy sustainability as a lifestyle” In: Lorek S. – Backhaus J. (szerk.): *Sustainable Consumption Transitions Series 1: Sustainable Consumption During Times of Crisis: SCORAI Europe Workshop Proceedings*: 157-167
- Csutora, M. – Mózner Zs. – Tabi A. (2009): “Sustainable consumption: From escape strategies towards real alternatives” In: Kerekes S. – Csutora M. – Székely M. (szerk.): *Sustainable Consumption 2009 Conference: Sustainable consumption, production and communication: Proceedings*, Budapest, ISBN: 978-963-503-399-7, 63-74
- Csutora, M. – Zsóka, Á. (2013): Are green consumers happier consumers?, *Sustainable Consumption Transitions Series*, SCORAI Europe Workshop June 4, 2013, Istanbul, Turkey, Proceedings Bridging Across Communities and Cultures Towards Sustainable Consumption http://scorai.org/wp-content/uploads/SCORAI-Europe_Istanbul-Workshop_Proceedings_2013.pdf Letöltve: 2016.10.11.
- Diener, E. – Oishi, S. (2000): “Money and happiness: Income and subjective well-being across nations” In: Diener, E. – Suh, E. M. (Eds.): *Culture and Subjective Well-Being (Well Being and Quality of Life)*, Bradford book

- Diener, E. – Biswas-Diener, R. (2002): “Will money increase subjective well-being? A literature review and guide to needed research” *Social Indicators Research*, 57: 119–169
- Downie, M. – Koestner, R., – Chua, S. N. (2007): “Political support for self-determination, wealth, and national subjective well-being” *Motivation and Emotion*, 31:174–181
- Easterlin, R.A. (1973): Does money buy happiness? *Public Interest* 30: 3–10
- Easterlin, R.A. (2001) “Income and happiness: towards a unified theory” *The Economic Journal* 111: 465-484
- European Commission (2008): *Attitudes of European citizens towards the environment*, Report, Special Eurobarometer, ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_295_en.pdf Letöltve: 2016.10.11.
- Hankiss E. (2005): *Az ezerarcú én*. Osiris, Budapest
- Headey, B. – Muffels, R. – Wooden, M. (2008): “Money does not buy happiness: or does it? A reassessment based on the combined effects of wealth, income and consumption” *Social Indicators Research* 87: 65–82
- Kasser, T. (2002): *The High Price of Materialism*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Kasser, T., & Ryan, R.M. (1996): “Further examining the American dream: differential correlates of intrinsic and extrinsic goals” *Personality and Social Psychology Bulletin* 22: 280–287
- Kasser, T. – Ryan, R. M. (2001): “Be careful what you wish for: optimal functioning and the relative attainment of intrinsic and extrinsic goals” In Schmuck, P. & Sheldon, K. M. (Eds.): *Life-goals and well being. Towards a positive psychology of human striving* Seattle: Hogrefe and Huber, 116–131
- Kasser, T. – Ryan, R. M. – Zax M. – Sameroff, A. J. (1995): “The relations of maternal and social environments to late adolescents’ materialistic and prosocial values” *Developmental Psychology* 31: 907–914
- Kim, Y. – Kasser, T. – Lee, H. (2003): “Self-concept, aspirations, and well-being in South Korea and the United States” *Journal of Social Psychology* 143: 277–290
- Kish, L. (1949): “A Procedure for Objective Respondent Selection within the Household” *Journal of the American Statistical Association* 44: 380-387
- Kish, L. (1965): *Survey sampling*. John Wiley and Sons, Inc., New York
- Kerekes S. (2009): “A boldogság esete a piactudással” In: Kóródi M. (szerk.): *Az erőszak kultúrája: Fenntartható-e a fejlődés?* Pallas Kiadó, Budapest, 121-134
- Kocsis T. (2012): “Föld és ég: Az ember és a természeti környezet közötti kapcsolat jellemzése az adattényeztetek módszerével” In: Kerekes S., Jámbor I. (szerk.): *Fenntartható fejlődés, élhető régió, élhető települési táj*, Budapesti Corvinus Egyetem 37-61
- Kollmuss, A. – Agyeman, J. (2002): “Mind the Gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior?” *Environmental Education Research* 8: 239-260
- Lelkes O. (2003): “A pénz boldogít? A jövedelem és hasznosság kapcsolatának empirikus elemzése” *Közgazdasági Szemle*, L. évf., 2003. május 383–405
- Martos, L. – Kopp, M. (2011): *Life Goals and Well-Being: Does Financial Status Matter? Evidence from a Representative Hungarian Sample*, *Social Indicators Research* <http://www.scribd.com/doc/77760544/Full-Text>

- Mitroff, I. – Denton, E. (1999): *A Spiritual Audit of Corporate America: A Hard Look at Spirituality, Religion, and Values in the Workplace*. Jossey-Bass Publishers
- Nickerson, C. – Schwarz, N. – Diener, E. – Kahneman, D. (2003): “Zeroing in on the dark side of the American dream: a closer look at the negative consequences of the goal for financial success” *Psychological Science* 14: 531–536
- Oswald, A. J. (1997): “Happiness and economic performance” *The Economic Journal* 107: 1815–1831
- Pava, M. L. (2003): “Searching for Spirituality in All the Wrong Places” *Journal of Business Ethics* 48 (4): 393–400
- Peterson, C. – Park, N. – Seligman, M.E.P. (2005): “Orientations to happiness and life satisfaction: the full life versus the empty life” *Journal of Happiness Studies* 6: 25–41
- Rijavec, M. – Brdar, I. – Miljkovic, D. (2006): “Extrinsic vs. intrinsic life goals, psychological needs and life satisfaction” In Delle Fave, A. (Ed.), *Dimensions of well-being. Research and intervention*, 91–104
- Ryan, R. M. – Chirkov, V. I. – Little, T. D. – Sheldon, K. M. – Timoshima, E. – Deci, E. L. (1999): “The American dream in Russia: extrinsic aspirations and well-being in two cultures” *Personality and Social Psychology Bulletin* 25: 1509–1524
- Seligman, M. E. P. (2002): *Authentic Happiness. Using the New Positive Psychology to Realize your Potential for Lasting Fulfilment*. New York: Free Press, A Division of Simon & Schuster, Inc.
- Seligman, M. E. P. (2006): *Learned Optimism. How to Change Your Mind and Your Life*. New York; Vintage Books
- Seligman, M. – Csíkszentmihályi M. (2000): “Positive Psychology. An introduction” *American Psychologist* 55 (1): 5–14
- Smith, A. (1776): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Strahan W. and Cadell T., London
- Solt Á. (2006): *Bűncselekmények fiatal tettesei – bűnös fiatalok tettei* <http://www.doksi.hu/get.php?lid=2700>
- Székely A. (2008): “A vallásosság alakulása Magyarországon 1995–2006 között. A vallásosság összefüggései a gyermekszámmal. Vallásosság és lelki-egészségi állapot,” In: Kopp M. (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008*, Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió, 373–381
- Szigeti C. – Farkas Sz. – Csiszárík-Kocsir Á. – Medve A. (2013): “An analysis of the time- and location-related aspects of the ecological footprint index” *International Journal of Business and Management Studies* 2. (2): 111–118
- Szigeti C. – Tóth G. (2014): “Történeti ökológiai lábnyom becslése a mezőgazdaság kialakulásától napjainkig” *Gazdálkodás* 58 (4): 353–363
- Takács D. (2009): *A „boldogság közgazdaságtana”, doktori értekezés, Széchenyi István Egyetem, Győr*
- Tanyi, R. A. (2002): “Towards classification in the meaning of spirituality” *Journal of Advanced Nursing* 39 (5): 500–509
- Veenhoven, R. (2004): *Sustainable consumption and happiness*. <http://mpr.aub.uni-muenchen.de/11279/>
- Veenhoven, R. (1991): “Is happiness relative?” *Social Indicators Research* 24: 1–34
- Veenhoven, R. – Hagerty, M. (2006): “Rising Happiness in Nations 1946–2004: A Reply to Easterlin” *Social Indicators Research* 79: 421–436

- Wackernagel, M. – Monfreda, C. – Schulz, N.B. – Erb, K.-H. – Haberl, H. – Krausmann, F. (2004): “Calculating national and global ecological footprint time series: resolving conceptual challenges” *Land Use Policy* 21 (3): 271-278
- Zsolnai L. (2010): “Ethics needs spirituality” In Nandram S. S. – Borden M.E. (szerk.): *Spirituality and Business. Exploring Possibilities for a New Management Paradigm*, Springer, Heidelberg, Dordrecht, London, New York, 73-93
- Zsolnai L. (2011): “Taking Spirituality Seriously” In: Zsolnai L. (szerk.): *Spirituality and Ethics in Management*, Springer, 205-215
- Zsóka Á. (2011): “Környezeti tudatosság jelenleg és cselekvési hajlandóság a jövőre nézve”, in: Csutora M. szerk. (2011): *Az ökológiai lábnyom ökonómiája*, AULA, Budapest, 54-74
- Zsóka Á. – Marjainé Szerényi Zs. – Széchy A. – Kocsis T. (2013): “Greening due to environmental education? Environmental knowledge, attitudes, consumer behavior and everyday pro-environmental activities of Hungarian high school and university students” *Journal of Cleaner Production* 48:126-138